

MUDERIS MUHAMED SEID-EF. SERDAREVIĆ (1882-1918): Paradigma zeničkog intelektualca u vremenu teških izazova za Bosnu i Hercegovinu i Bošnjake

Huseinspahić AJDIN
Pravni fakultet Univerziteta u Zenici
ajdin.huseinspahic@unze.ba

SAŽETAK: Ključni faktor za opstanak bilo kojeg naroda, njegove kulture, vjere i identiteta, bez obzira na činjenicu da li je teritorija na kojoj taj narod živi organizovana kao nezavisna država ili je tretirana tek kao jedna administrativna cjelina uključena u sastav neke druge države, saveza država, odnosno imperije, kao što je to bila Bosna od 1463. do 1918. godine, nalazi se u snazi tog naroda, u konkretnom slučaju Bošnjaka, da adekvatno dočekaju, prožive i prežive svaki tranzicioni period koji se javlja usljed smjene jednog i uspostave drugog političkog sistema. To su ujedno i najsuptilniji ali i najvažniji momenti za spas i očuvanje duha jednog naroda, kontinuiteta njegove državotvorne svijesti i nacionalne posebnosti. Tako je bilo i s Bosnom i Hercegovinom koja svoju državnost nije obnavljala još od pada srednjovjekovne kraljevine Bosne 1463. godine, pa sve do 3.11.1918. godine kad je formirana Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu u Državi Slovenaca, Hrvata i Srba. Baš u tim tranzicionim okolnostima rođen je zenički intelektualac, bošnjački reformator i mislilac muslimanskog umeta Muhamed Seid-ef. Serdarević. U radu je prikazan splet društveno-ekonomskih, političkih i kulturnih izazova pred kojima su se našli Bosna i Hercegovina i Bošnjaci u vrijeme djelovanja ovog velikana, ali i njegov neumorni angažman na planu sučeljavanja s društvenim izazovima, pošastima, problemima i devijacijama kao i davanju adekvatnih odgovora, a shodno znanju koje je muderis Serdarević koristio kako bi što efikasnije djelovao u zajednici.

Ključne riječi: Muhamed Seid Serdarević, Bosna i Hercegovina, Zenica, austrougarska okupacija, aneksija, intelektualna elita

Uvod

Kao što svaka građevina traži svoga hizmećara koji će brinuti o održavanju njene funkcionalnosti i trajnosti, tako i skoro svaki subjekt, bio on čovjek (fizičko lice) ili neka društvena konstrukcija (pravno lice), traži svoga zastupnika, staratelja, skrbnika, tutora, svojevrsnog sahibiju koji će biti odgovoran za sve posljedice

njihovog djelovanja. Kako god dijete treba staratelja, koji će brinuti o njegovim ličnim i imovinskim interesima, i to sve dok ono ne dosegne stanje psiho-fizičke zrelosti, gotovo jednako tako i svako društvo, svaki narod i nacija trebaju svojevrsne staratelje koji će kontinuirano brinuti o stanju njihovog duha, stepenu njihove svijesti o samobitnosti,

samouvjerenosti i samopouzdanosti, koje će svoje puno ostvarenje imati u konstruktivnoj aktivnosti većine jedinki koje čine naciju, a na planu postizanja željenih ciljeva i izgradnji što jačeg i prosperitetnijeg državnog okvira. Stoga, takve staratelje kolektiva definišemo intelektualnom elitom, što ne pretenduje označavanju bilo kakvog privilegiranog

sloja nego samo i isključivo isticanju najodgovornijeg subjekta za stanje kolektivne nacionalne svijesti i savjesti. Iako je za svaku državu bitna ekonomska i politička elita koja na svoj način doprinosi razvoju društva, ipak su najvažniji korektivni i progresivni faktori koji ga drže na "pravom putu", intelektualci koji isto to društvo u njegovoj sveukupnosti promišljaju, a samo i isključivo s ciljem da svi budu produktivniji i aktivniji na poljima svoga djelovanja, kako bi bio ostvaren interes općeg dobra.

Uloga intelektualnog sloja postaje zahtjevnija i teža u mjeri u kojoj su okolnosti u kojima oni žive, rade i djeluju teže, a što se često podudara s društveno-političkim okolnostima u kojima se politički i ekonomski subjekti odnose eksploatatorski i kolonijalno-imperijalistički prema društvu kojim vladaju. Baš u takvim okolnostima se našla i Bosna i Hercegovina nakon Berlinskog kongresa 1878. godine kad je čl. 25 Berlinskog sporazuma Austro-Ugarskoj Monarhiji dodijeljen okupacioni mandat nad Bosnom i Hercegovinom, da bi već sredinom aprila 1879. godine Carigradskom konvencijom bila regulisana i posebna, osjetljiva i specifična pitanja u pogledu vjerskog statusa Bošnjaka u Bosni i Hercegovini u odnosu prema vrhovnom vjerskom poglavaru, odnosno halifi i šejhul-islam u Istanbulu. Bošnjaci su se našli u ideološko-kulturološkom procjepu, pred izborom koji je vrlo težak, pred dilemom napuštanja vatana i mahadžirluka ili ostanka u svojoj domovini i prilagođavanja životu pod kršćanskim režimom vlasti, a što je postalo posebno aktuelno nakon austrougarske aneksije. Baš u takvim okolnostima 1882. godine u Zenici je rođen Muhamed Seid Serdarević, čovjek intelektualac koji će u najkritičnijem

periodu austrougarske vlasti biti dijelom bošnjačkog intelektualnog jezgra od kojeg je očekivano da se suoči s aktuelnim izazovima.

Društveno-ekonomsko stanje u kojem je djelovao Serdarević

Muhamed Seid Serdarević je odrastao u vremenu naglog eksploatatorsko-kolonijalnog privrednog razvoja u Bosni i Hercegovini kao "corpus separatum" unutar Monarhije, a koji je postepeno Zenicu pretvarao u razvijenu urbanu sredinu, čime su poremećeni stari načini života i privređivanja usljed čega je došlo do snažnog industrijskog razvoja uz očuvanje mnogih zanata i trgovačkih preduzeća zahvaljujući, prije svega, naglom porastu broja stanovnika, a posljedično i njihovih potreba.¹ Baš u godini rođenja Serdarevića zbile su se velike administrativne promjene kad je Zenica postala centar sreza. (Agić, 2011:18) Četiri krupna objekta od značaja za cijelu Bosnu i Hercegovinu izgrađena su s početka okupacije u Zenici, i to: Rudnik mrkog uglja (1880), Fabrika papira (1885), Željezara Zenica (1893) i Centralna kaznionica (1904). Već krajem XIX vijeka centralna ulica u gradu donekle je modernizovana i osvijetljena uz priključenje na vodovodnu i kanalizacionu mrežu. Sagrađene su nove zgrade Općine, Sreskog suda, apoteka i sinagoga. Zabilježeno je da je 1900. godine u Zenici postojalo 37 radnji (24 u vlasništvu Bošnjaka, sedam u vlasništvu Jevreja, jedna u vlasništvu Srbina i jedna u vlasništvu Hrvata, dok su 4 radnje bile u vlasništvu stranaca). Na kraju austrougarske vladavine u Zenici je bilo 56 radnji (24 u vlasništvu Bošnjaka, 13 u vlasništvu Jevreja, 4 u vlasništvu Hrvata, 3 u vlasništvu Srba i 12 u vlasništvu stranaca). Godine 1895. u Zenici su

postojala 3 novčana zavoda, a 1910. godine otvoreno je i prvo kino "Helios". (Jalimam, 2013:29-30)

Kulturno-vjersko stanje u kojem je djelovao muderis Serdarević

Na drugoj strani, pored svih infrastrukturnih, administrativno-političkih, ekonomskih, finansijskih i drugih vidova unapređenja životnog ambijenta, dolaskom austrougarske, u Bosni i Hercegovini su krenuli i procesi razgradnje njene vjerske posebnosti, ali i destrukcije nacionalnog razvoja. Bošnjaci su se našli pred izazovima vremena koje je tražilo adekvatne i odgovorne političke poteze, ušli su u tranzicijski period koji će se u datom trenutku manje doticati njihovog materijalnog statusa koliko identitetske esencije i njihovog kolektivnog bitka, a što će dovesti do kulturno-vjerske zbunjenosti, izgubljenosti i nužnosti da se aktuelna pitanja što prije riješe i da Bošnjaci krenu "pravim putem" čije je koordinate trasirala intelektualna elita tog doba, u čijem se samom vrhu nalazi i ime Muhameda Seida Serdarevića. Obnovljena je Sultan-Ahmedova medresa izgrađena davne 1720. godine, dok je 1895. godine zabilježeno postojanje 5 mekteba u Zenici. To je bio period kada su otvarane osnovne škole, štamparije, knjižare, što je davalo solidne osnove za formiranje standardizovanog oblika građanskog društva sa svim institucijama. Kulturni i ostali vidovi života u gradu su podignuti na viši nivo. Svaki narod je imao svoju biblioteku, čitaonicu ili pak svoja nacionalna kulturno-prosvjetna društva. U Zenici je "Kiraethana" (čitaonica) formirana 1889. godine, a bila je smještena u prizemlju gradskog poglavarstva, u samom centru Čaršije. Već 27. marta 1903. godine osnovan je Pododbor kulturno-prosvjetnog društva Muslimana Bosne i Hercegovine "Gajret", i

¹ Prirast je bio najveći između prvog i drugog popisa (1879-1885) i iznosio je 46%. Tako je broj stanovnika kasabe Zenica 1879. godine iznosio 2.101, 1885. godine 3.073, da bi 1910. godine taj broj iznosio

7.215 stanovnika. Osnovna religijsko-etnička promjena u gradu Zenici poslije 3 decenije austrougarske vladavine jeste smanjenje udjela muslimanskog stanovništva (koje je izgubilo aposlutnu većinu i postalo

relativnom većinom u Zenici) i naglo povećanje udjela katolika (koji je porastao za 6,5 puta i skoro se izjednačio s muslimanskim). Broj pravoslavaca se povećao za polovinu. Vidi: Bjelovitić, 1968:78-80.

to među prvim u Bosni i Hercegovini, da bi već 1906. godine bilo osnovano antialkoholičarsko društvo "Ittihad", čiji je prvi predsjednik bio upravo Muhamed Seid Serdarević, koji je u prostorijama "Ittihada" nastavio svoju javnu, prosvjetnu i svaku drugu aktivnost. Upravo je muderis Serdarević održao više zapaženih tribina o alkoholizmu i prostituciji, istinitosti Allahovog jedinstva, a sve s ciljem učvršćivanja Bošnjaka na putu Istine i unutrašnjeg osnaženja te izgradnje jače i prosperitetnije zajednice koja će biti spremna da se nosi sa svim izazovima. (Jalimam, 2013:32)

Tokom 1904. godine u Zenici je pokrenuta akcija kojom su se prikupljali prilozima za izgradnju mekteb-ibtidajje, na čijem je osnivanju mnogo radio Serdarević. U kalendaru "Mekteb" koji je izlazio u Sarajevu školske 1908-09. godine spomenuto je da je u Zenici radio samo jedan reformisani mekteb, tzv. mekteb-ibtidajja, sa 158 učenika u kojem su nastavu držala tri nastavnika: Muhamed Seid Serdarević, Šaćir Iković i Salih Džampo. Pored mektebi-ibtidajje postojali su sibijan-mektebi. (Jalimam, 2013:34)

Izazovi pred Bošnjacima tokom austrougarske vladavine

Austrougarsku vladavinu u Bosni i Hercegovini dijelimo u dva perioda, i to: period okupacije (1878-1908) i period aneksije (1908-1918). Tokom prvog perioda Bošnjaci su živjeli u nadi i neizvjesnosti, jer je okupacija po svojoj prirodi privremeno stanje koje je podrazumijevalo faktičku vlast austrijskog cara, a pravnu vlast osmanskog sultana, uz čvrste vjerske veze Bošnjaka sa šejhul-islamom u Carigradu. Međutim, kad su Bošnjaci uvidjeli da će stanje okupacije preći u trajno stanje faktičke i pravne vlasti isključivo austrijskog cara, poduzimali su aktivnosti bez prethodnog sagledavanja svih okolnosti ondašnje datosti.

Još od kraja XVII vijeka, odnosno od Karlovačkog mira traje proces rješavanja "Istočnog pitanja" za koje Mustafa Imamović tvrdi da je

ne samo pitanje opstanka Osman-ske države kao muslimanske države u Evropi i podjele njenih izgubljenih posjeda u Evropi pod izgovorom brige za položaj potčinjenih naroda u Carstvu, nego i pitanje odnosa kršćanstva prema islamu u Evropi. (Imamović, 2001:216)

Našavši se pred velikim izazovima kojima su trebali odgovoriti brzo i efikasno, među kojima je muhadžir-luk bio i najvažnije pitanje, Bošnjaci su se podijelili na najmanje dvije grupe, na one koji su odlazili iz Domovine i one koji su ostajali. Prije nego se osvrnemo na način na koji su bošnjački intelektualci tog perioda reagovali na izazove pred kojima su se našli Bosna i Bošnjaci nakon okupacije, osvrnut ćemo se samo na neke od tih izazova.

Kolonijalni pogled na Bosnu i Hercegovinu

Austro-Ugarska je očekivala velike koristi od prirodnih bogatstava okupirane zemlje, tako da je dvorski savjetnik prof. Eduard Richter otvoreno pisao da je Bosna za Monarhiju isto ono što je Sibir za Rusiju, Alžir za Francusku, Java za Nizozemsku, Indija za Britaniju i sl., a što znači kolonijalna zemlja u koju je nužno uvoziti kapital ukoliko postoji želja da se od jednog zaostalog područja načini "kulturalna zemlja". (Imamović, 2001:216) Slijedom navedenog, a iz ugla okupatora, bilo je potrebno dodatno regulisati ona pitanja koja bi pospješila investicije i kolonijalizaciju Bosne i Hercegovine. Agrarni odnosi su od momenta okupacije ostali isti onakvi kakvi su bili do same okupacije (Imamović, 2001:219), a to znači legalni i imanentni pozitivnom pravnom poretku, pri čemu su jasno bile normirane obaveze i prava subjekata tih odnosa.

Razbijanje bošnjačkog nacionalnog identiteta

Tokom 1848. godine u Evropi su buktale revolucije koje su podrazumijevale čitavu seriju pobuna i ustanaka

s ciljem socijalnog i nacionalnog buđenja. S prvog aspekta, u najvećem dijelu Evrope je srušen feudalizam, iako su u nekim državama ostali njegovi recidivi, dok je s drugog aspekta revolucija nametnula rješavanje nacionalnog pitanja, odnosno pitanja različitih etničkih grupa i njihovog političkog kapaciteta u pojedinim evropskim državama. Zapravo, rješavanje nacionalnog pitanja je bilo fokusirano na usvajanje nacionalnih programa pojedinih etničkih grupa, a što će na Balkanu, kako tvrdi Bandžović, ići krvavim putem. Balkanski nacionalisti, kako on tvrdi, klasični su rasisti koji su vjerovali da su narod i nacija određeni krvlju. Otud se nacionalni identitet balkanskih država temeljio na religijskoj, a tek nakon toga na lingvističkoj i historijskoj osnovi. Pravoslavlje nije podnosilo islam, premda je i samo s istoka, potiskujući staroslavenski paganizam svojim monoteizmom. Nacionalne države na Balkanu su nastale putem nasilja, pljačke i masovnih progona "nepodobnih" etničkih i vjerskih zajednica, prije svih, muslimana, koji su bili prva žrtva njihovog nastanka i ekspanzije. (Bandžović, 2008:143-185) Polovinom XIX vijeka ni kod bosanskih pravoslavaca, a još manje kod bosanskih katolika, a da o muslimanima i ne govorimo, nije bilo ni srpske ni hrvatske nacionalne svijesti. (Hadžijahić, 1974:47)

U vrijeme austrougarske okupacije proces izgradnje srpske nacionalne svijesti kod bosanskohercegovačkog pravoslavnog stanovništva je već bio završen, tako da kod srpskopravoslavnog korpusa u Bosni i Hercegovini nisu ni zabilježeni ozbiljniji pokušaji reafirmacije ideje bošnjaštva. Pomanjkanje srpske nacionalne svijesti do 1863. godine uočavamo i po tome što su u Bosni osnivana društva za širenje srpskog imena. Kako navodi Vladislav Skarić, društvo sa sjedištem u Sarajevu uzelo je sebi u zadatak da iskorijeni podrugljivo ima Vlah, a da uvodi ime Srbini. On dalje tvrdi da su učitelji srpske škole, mladi trgovci i trgovački sinovi bili zaduženi za realizaciju navedenog zadatka.

Najznačajnije ime tog pokreta bio je kaluđer Teofil Petranović. Članovi društva su izlazili na ulice, sarajevske carine gdje su dočekivali seljake kojima su govorili da se ne trebaju zvati *rišćani*, nego *Srbi*. (Hadžijahić, 1974:48)

Na drugoj strani, proces formiranja hrvatske nacionalne svijesti kod bosanskohercegovačkog katoličkog stanovništva je za vrijeme okupacije tek bio u toku, odvijajući se sa znatnim zakašnjenjem u odnosu na susjedne zemlje u kojima su živjeli Hrvati. Katoličko fratarsko bošnjaštvo je tako ostalo nerazvijeno utapajući se u hrvatsku nacionalnu ideju. Nacionalni razvoj Hrvata prvobitno nije imao jasno hrvatsko obilježje, već se kolebao između ilirstva, slavenstva i jugoslavenstva te čistog hrvatstva. U formiranju nacionalne i političke ideologije Hrvata u Bosni Štrosmajeru pripada odlučna uloga. Po ugledu na srpsko društvo, istovremeno je u Sarajevu osnovano društvo za uvođenje imena Hrvat, a iskorjenjivanja *Šokac*. Društvo je osnovano prije 1867. godine, a sačinjavali su ga mladi franjevci i dragoman pruskog konzulata Klement Božić uz kojeg je čini se bio i fra Grgo Martić. (Hadžijahić, 1974:49)

Pokušaj da u Bosni i Hercegovini bude nametnut hrvatski nacionalno-politički kurs vežemo za aktivnosti generala Filipovića koji je, kao vojno-civilni upravnik tj. zemaljski poglavar, nastojao da čitav činovnički aparat popuni ljudima iz Hrvatske. U svojim izvještajima Carevoj vojnoj kancelariji on muslimansko stanovništvo naziva "divljom i poživotinjenom gomilom" koju tek treba "dovesti do ljudske svijesti". Ovaj stav Filipović je ispoljio prilikom prijema prve poklonstvene delegacije sarajevskih građana 23. augusta 1878. godine. Ubrzo su okupacione vlasti prozele

Filipovićeve pokušaje te su ga već u decembru smijenili s pozicije vojno-civilnog poglavara.²

Nakon što je 1882. godine na čelo bosanskohercegovačke uprave imenovan Benjamin Kallay, posebna pažnja je bila poklonjena srpskom nacionalnom pokretu, odnosno njegovoj eliminaciji, pošto je Kallay smatrao da je on i najrazvijeniji te da je njegove nacionalno-političke aspiracije nužno što skorije neutralisati. Zato je mjesto civilnog adlatusa Kallay popunio baronom Fedorom Nikolićem, koji je bio član Gornjeg doma Ugarskog sabora, koji je po majci bio unuk kneza Miloša Obrenovića. Istovremeno je bila omogućena slobodna upotreba srpskog imena dok je vlada pokrenula *Politiku*, list za politiku, književnost i zabavu, koji je bio štampan ćirilicom. Na taj način je okupaciona vlast željela pridobiti vodeće krugove srpskog građanstva. Pošto Nikolić u tome nije uspio, 1886. godine je napustio Bosnu i Hercegovinu. (Kožar, 2011:20)

Na trećoj strani, razvoj bosanskohercegovačkih muslimana kao nacionalne skupine, koji su se pojavili kao društveno-politički faktor i poseban južnoslavenski politički etnicitet s vlastitom feudalnom klasom, još u vrijeme osmanske uprave, imao je svoje specifičnosti, čemu ćemo se vratiti nešto kasnije. (Juzbašić, 1999:9)

Nakon uklanjanja barona Nikolića, Kallay je imao cilj da kreira prostor za novu nacionalnu politiku, politiku čiji bi moderator bio upravo on. Njegov cilj je bio da kod cjelokupnog domaćeg stanovništva razvije osjećanja pripadnosti, odnosno bosanske posebnosti i narodnosti. Navedene težnje su bile motivisane željom za neutralizacijom nacionalno-političkih utjecaja koji su pristizali iz Srbije i Hrvatske. Njegova politika je bila

prožeta izgradnjom nacionalno-političke posebnosti Bosne i Hercegovine, za koju je vjerovao da može neutralisati ideje koje su dolazile iz Srbije i Crne Gore. Nastojanje da se staro muslimansko feudalno bošnjaštvo modificira kreiranjem novog koncepta interkonfesionalnog bošnjaštva, koje je zagovarao Kallay, javilo se još dosta prije okupacije. (Juzbašić, 1999:12) Ideja oživotvorenja bošnjaštva je ponovo došla do izražaja 1891. godine kad je Mehmed-beg Kapetanović pokrenuo list *Bošnjak*, koji je kao takav bio odbačen od srpske i hrvatske štampe, kako u Bosni i Hercegovini, tako i u Srbiji, Vojvodini, Hrvatskoj i Dalmaciji. Već u prvom broju, ovaj list se oglasio kao muslimanski braće istovremeno općebosansku nacionalnu ideju. Pošto su muslimani nakon austrougarske okupacije 1878. godine bili izloženi ideološkom i političkom pritisku u formi "srbizacije i kroatizacije",³ reanimacija "bošnjaštva", kao nacionalne identifikacije bosanskohercegovačkog stanovništva, bila je prilika da navedeni pritisak bude, ako ne otklonjen ono barem ublažen. No, samo je neznatan dio muslimanske elite prepoznao dalekosežnost Kallayeve akcije, dok je većina muslimana bila indolentna brinući se samo i isključivo za svoj islamski identitet i naslijeđene posjede iz osmanskog perioda. (Džaja, 2004:258)

Mustafa Imamović smatra da je muslimanska inteligencija vrlo brzo odbacila ideju bošnjaštva zbog svoga izrazito prorežimskog karaktera, prekidajući svaki vid saradnje s listom *Bošnjak*. Tako je od XIX vijeka bošnjaštvo prestalo biti dominantnom protutežom nacionalno-političkim kursovima u Bosni i Hercegovini, da bi već početkom XX vijeka austrougarska vlast priznala postojanje

² Neprijateljsko držanje Filipovića prema muslimanima u Bosni i Hercegovini iskoristio je grof Andrašić, koji kao razlog za njegovo smjenjivanje navodi Filipovićeve akcije na iskorjenjivanje muslimana. Prema Andrašićevom mišljenju, Filipović je kao "izraziti Slaven" pripadao onoj struji koja je težila

zatiiranju muslimana u Bosni i Hercegovini. Vidi: Imamović, 2001:362-363.

³ Ove termine koristi i Dubravko Lovrenović kad prikazuje neopravdana svojatnja kulturno-historijske baštine Bosne i Hercegovine u koju spadaju i srednjovjekovni bosanski nadgrobnici spomenici, tj. stećci koji su po njegovom shvatanju

prešli dug interdisciplinarni istraživački put (od konca XIX do početka XXI stoljeća) "da bi ih se znanstvenom metodom vratilo u njihov izvorni svijet – u srednji vijek: od bogumilizacije, preko srbizacije i kroatizacije do debogumilizacije, desrbizacije i dekroatizacije". Vidi: Lovrenović, 2013:103.

nacionalno-političkih pokreta, koji su se u međuvremenu razvili, kao partneri u vođenju i rješavanju bosansko-hercegovačkih društveno-političkih procesa. (Imamović, 2001:220-221)

Kako ističe Mustafa Imamović, revitaliziranje bošnjaštva je predstavljalo pokušaj da se, nasuprot raznim nacionalnim idejama, u Bosni i Hercegovini istakne koncept koji bi pod bosanskim/bošnjačkim imenom ponovo okupio sve vjersko-etničke grupe u Bosni i Hercegovini. (Imamović, 2001:220-221) Obično se ideja bošnjaštva, kao interkonfesionalne i nadnacionalne kategorije, veže za austrougarsku vlast u Bosni i njenog ministra Benjamina Kallaya, što je pogrešno. Činjenica o "Bošnjacima triju vjera" začela se i rano doba života provela već potkraj osmanske vladavine. Pri tome je Kallayeva, kako ističe Maglajlić, zasluga što je ovoj ideji "državne nacije" u Bosni pod okriljem Carevine ponudio i varijetet u vidu naizgled prihvatljivijeg bosanstva, što je dakako bilo neprihvatljivo za probuđene nacionalizme u Bosni pod budnim okom i nadzorom njihovih matica. (Maglajlić, 2002)

"Ponudeno bošnjaštvo/bosanstvo, kao spasonosno rješenje za ublažavanje narastajućih nacionalističkih pritiska, nije, dakle, bilo prihvaćeno od onih kojima je bilo nuđeno (Srba i Hrvata) i bilo je, ustvari, grubo odbaćeno. Paradoksalan, ali logičan učinak ove prakse ogleđa se u pojavi da su se od bošnjačkog "imena i pridjeva" udaljili i oni kojima je to historijski i praktično pripadalo – Bošnjaci, koji su pod vjersko kao etničko ime – Musliman – utekli ne samo zato što im je njihovo narodno ime bilo za neko vrijeme otuđeno i korišteno u političke svrhe, nego dodatno i zato što su uvidjeli da se svojatanju i asimilaciji od bosanskih Srba, kao

pravoslavaca, te bosanskih Hrvata, kao katolika, mogu uspješno oduprijeti istrajavanjem na vjerskom razlikovanju, tj. ističući da su pripadnici islamske vjere – muslimani. U decenijama koje su slijedile, Srbi i Hrvati u Bosni povezivali su bošnjaštvo – bez krivice Bošnjaka za to – s unitarističkim nastojanjima, čijim su se žrtvama unaprijed i bez osnova osjećali. Sve izneseno uticalo je vremenom na sticanje omraženosti uz bošnjaštvo, što je u nacionalističkoj historiografiji za vrijeme Kraljevine SHS i kasnije Kraljevine Jugoslavije svjesno podržavano jer se na taj način kod Bošnjaka pospješivao proces zaborava narodnog imena."⁴

Ipak, samo postojanje određenih specifičnosti nije bilo dovoljno da bi muslimani u datom momentu i u onovremenim društveno-političkim prilikama mogli zadržati ili vratiti vjekovno ime Bošnjak, kao vjekovnu nacionalnu jezgru multikonfesionalne karte u Bosni i Hercegovini. Držeći se vlastitog vjerskog identiteta, vjerujući u ideju jedinstvene bosanske nacije i vjekovima dijeleći bosanskohercegovački životni prostor s pripadnicima drugih vjerskih zajednica, bosanski muslimani su u potpuno legitimnu i legalnu borbu za nacionalno ostvarenje krenuli posljednji. Cijena te borbe je bila izuzetno "skupo plaćena" u vidu ekonomicida, kulturocida, ekocida, urbicida, elitocida, sociocida te, na koncu, genocida.

Nedosljednost austrougarske politike i kršenje Carigradske konvencije

Odbrambeni zakon za Bosnu i Hercegovinu

Da bi apsolutistička organizacija austrougarske upravne vlasti u Bosni

odranije stečenim vjerskim kao etničkim imenom – Musliman. "Oživljavanje bošnjačkog narodnog imena u emigrantskoj publicistici te u vrijeme, koje pretihodi prvim parlamentarnim izborima u BiH nakon završetka Drugog svjetskog rata (konac osamdesetih), probudili su svijest u Bošnjaka samo do mjere da su

i Hercegovini bila još jača, nakon višemjesečnih rasprava u vrhovima austrougarske politike, 4. novembra 1881. godine je usvojen privremeni Odbrambeni zakon za Bosnu i Hercegovinu – *Wehrgesetz*, kojim je bosanskohercegovačko stanovništvo bilo obuhvaćeno redovnom vojnom obavezom. (Durmišević, 2014:74) Ovim zakonom je u osnovi povrijeđen sultanov pravni suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom, ali i pored toga isti nije izazvao veću diplomatsku krizu. Iako su vojnom obavezom bili obuhvaćeni svi bosanskohercegovački državljani s navršениh 20 godina, ipak je i dalje bila zadržana stara osmanska institucija zastupanja, tj. *bedeluka*, koja je omogućavala da se vojni obaveznik oslobodi vojne službe dobrovoljnim otkupom. Vojni rok je trajao 3 godine, a u početku je isti odsluživan u Bosni i Hercegovini, da bi 1889. godine bio donesen Zakon o premještanju bosanskohercegovačkih trupa u Monarhiji. Tako su bila formirana četiri bosanskohercegovačka puka, od kojih su prvi i četvrti bili smješteni u Beču, drugi u Gracu, a treći u Budimpešti. (Imamović, 2001:213) Vojnici koji su bili regrutovani na temelju opće vojne obaveze, obuhvaćeni su u bosanskohercegovačke regimente bivajući prepoznati kao "Bošnjaci".

Finansijska politika

Najviši stepen normativne aktivnosti austrougarska vlast je iskazivala po pitanju poreskih, carinskih i drugih finansijskih poslova, pošto su sredstva ove politike, zajedničko carinsko područje, novac i monopol, predstavljali osnovne instrumente postepenog ugrađivanja Bosne i Hercegovine u društveno-politički i ekonomski sistem Monarhije. Tako je već 24. decembra 1879. godine

na popisu stanovništva ondašnje Jugoslavije (1991) u ogromnoj većini svoj jezik označili bosanskim. Konačno, odsudan povratak Bošnjaka svom historijskom narodnom imenu desio se u toku odbrane od agresije na Republiku BiH, što je ozvaničeno na Prvom bošnjačkom saboru, s jeseni 1993. godine." (Maglajlić, 2002)

⁴ Uslijed tih i takvih okolnosti, u vrijeme nacionalnih i nacionalističkih previranja koncem šezdestih godina XX stoljeća, Bošnjaci, kako tvrdi Maglajlić, nisu posegnuli za svojim historijskim imenom, kad im je uz državnu zaštitu omogućeno da se na popisu stanovništva izjasne kao zaseban narod, nego su se zadovoljili s

donesena Naredba kojom je od 2. januara 1880. godine Bosna i Hercegovina priključena općem carinskom području Austro-Ugarske Monarhije, a što je značilo ukidanje pogranične carinske linije između Monarhije i Bosne i Hercegovine, dok su na granici Bosne i Hercegovine prema Srbiji, Osmanskom Carstvu i Crnoj Gori formirane nove, zajedničke carinske linije. Uz to, suprotno odredbama člana IV Carigradske konvencije koje su propisivale da će osmanski novac ostati u opticaju, Zemaljska vlada je već 1. marta 1880. godine izričito zabranila upotrebu osmanskog bakarnog i papirnog novca, osim zlatnih i srebrnih medžidija, altalika, bašlika i kasida. (Imamović, 2001:216)

Autonomno organizovanje muslimana u Bosni i Hercegovini

Zbog specifične organizacije muslimana u Bosni i Hercegovini te odredaba Carigradske konvencije, rješavanje njihove vjerske organizacije je teklo prilično tromo i vrlo sporo. Austrougarske vlasti su bile svjesne da će insistiranjem na samostalnoj organizaciji muslimana u Bosni i Hercegovini ili uzimanjem učešća u izboru njihovih vrhovnih vjerskih predstavnika, narušiti odredbe Novopazarske konvencije koja je Bošnjacima garantovala neraskidivost veze s halifom kao vrhovnim vjerskim poglavarom i šejhul-islamom kao vrhovnim tumačem šerijatskih propisa kojih su se muslimani i pod okupacijom mogli pridržavati, i to u oblasti privatnog prava i vakufa. Austro-Ugarska je od početka radila na uspostavljanju posebne vjerske hijerarhije i kod muslimana u Bosni i Hercegovini, tako da je general Filipović preko svog glavnog političkog savjetnika fra Grge Martića početkom novembra 1878. godine iznuodio jednu pismenu izjavu navodno potpisanu od pedeset i osam uglednih sarajevskih građana, a kojom je traženo da okupacione vlasti mjesto šejhul-islama postave posebnog glavara Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, uz istovremeno izražavanje lojalnosti caru Franji Josipu

I. U kasnijim raspravama o uređenju Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini okupaciona vlast se stalno pozivala na navedenu izjavu, koja je u službenim novinama objavljena bez ijednog navodnog potpisnika. U tom smislu general Jovanović požuruje ministarstvo u Beču da muslimansko pitanje riješi u smislu izjave pedesetosmerice. Prekidu veza s Carigradom opirali su se kako muslimani tako i sama Porta. Navedena izjava znatno je neutralizovana članom 2 Carigradske konvencije kojim je bosanskim muslimanima, odnosno Bošnjacima garantovano pravo da održavaju veze sa svojim vjerskim starješinama u Carigradu. Tim povodom austrougarski ministar vanjskih poslova Gyula Andrassy preporučio je Zemaljskoj vladi da se drži diplomatski i oportunistički, odnosno da poštuje Carigradsku konvenciju, ali i da istovremeno podrži svako nastojanje Bošnjaka da se vjerski organizuju neovisno o Carigradu, odnosno da poštuju njihovu volju za prekidom odnosa sa šejhul-islamom. (Imamović, 2001:226) Nakon iscrpnih diplomatskih aktivnosti na relaciji Beč–Istanbul, konačno je 22. marta 1882. godine šejhul-islam imenovao sarajevskog muftiju Hilmi-efendiju Hadžiomerovića za bosanskog muftiju, čime je Porta indirektno priznala potrebu uspostavljanja jednog specifičnog vjerskog aparata u Bosni i Hercegovini. Već 17. oktobra 1882. godine, carskim dekretom Hilmi-ef. je postavljen za prvog reisul-ulemu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Istovremeno, car je imenovao i prve članove Ulema-medžlisa i kadije, čime je u Bosni i Hercegovini uspostavljena institucija Rijaseta. Sredinom 1883. godine imenovana je Privremena komisija za uređenje vakufskih poslova u Bosni i Hercegovini, na čijem je čelu bio Mustaj-beg Fadilpašić, kandidat za reisul-ulemu ispred sarajevske čaršije i prethodni gradonačelnik Sarajeva, što mu je, vjerovatno, bilo utješno mjesto, jer su okupacione vlasti ipak prednost dale Hadžiomeroviću, koji je bio poznavalac šerijatskog prava. Stvarni upravitelj vakufskih dobara

bio je vladin sekretar Istvān Kvasaj (Ištvan Kvasaj). (Durmišević, 2011:114) Ovakav pristup okupacionih vlasti uticao je na očuvanje vakufskih dobara u BiH za razliku od drugih sredina, iz kojih se povukla osmanska uprava i u kojima su vakufska dobra jednostavno devastirana, pokradena i do temelja uništena.

Izazovi neriješenih agrarnih pitanja

Svoje djelovanje na polju agrara austrougarske vlasti su pokušale riješiti donošenjem zakona koji će uz dosta povoljne uvjete omogućiti da se kmetovski odnos likvidira putem otkupa. Tako je, i pored snažne opozicije, Zakon o fakultativnom otkupu kmetova, apsolutnom većinom, izglasan na 87. sjednici bosanskohercegovačkog Sabora, 5. aprila 1911. godine, pod nazivom “Osnova zakona o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini”, za koji su glasali svi bošnjački i hrvatski, te 11 srpskih zastupnika Sabora. (Gaković, 1970:12) Ovim su austrougarske vlasti tražile srednji put u rješavanju agrarnog pitanja. Po ovom Zakonu, kamata je smanjena na 4%, a rok vraćanja produžen na vrijeme od 30 do 50 godina. (Kapidžić, 1973:111-113) Treba napomenuti da je jednogodišnja rata za otplatu posjeda, prema ovom zakonu, iznosila manje nego jednogodišnji hak. Međutim, bez obzira na navedeno, na taj se način od januara 1912. do kraja 1913. godine otkupilo 10.947 kmetovskih selišta. (Gaković, 1970:12-13) Razlozi za neuspjeh ovog srednjeg rješenja su svakako u pojačanom nacionalnom djelovanju koje je dolazilo iz susjedne Srbije. (Mutapčić, 2011) Brojnim pojedinačnim i kolektivnim žalbama okupacionoj vlasti i sultanu, veleposjednici nastoje dokazati da su materijalno oštećeni i da time trpi Islamska zajednica i bošnjački narod u cijelosti. Najveću takvu kolektivnu žalbu podnio je početkom novembra 1895. godine Muharem-beg Teskeredžić iz Travnika s još 85 veleposjednika iz travničkog

i sarajevskog okruga, upućenu isto-
vremeno austrijskom caru i sultanu.
Tu je navedeno nekoliko smetnji
njihovom materijalnom položaju.
(Imamović, 2001:230-231) Nažalost,
opredijelivši se za fakultativni otkup,
okupacione vlasti su samo odgodile
konačano rješavanje agrarnog pita-
nja koje će samo kroz jednu deceniju
skončati u krvi.

Izazov oduzimanja vakufske imovine

Nezadovoljstvo Bošnjaka muslimana položajem svojih vjersko-prosvjetnih institucija i nakon uspostavljanja Rijaseta oktobra 1882. godine manifestovalo se prvo u različitim vakufskim pitanjima. Kada je u novembru 1885. godine Privremena vakufska komisija ustupila, na traženje Zemaljske vlade, sarajevska groblja Šehitluke i Čekrekčinicu za javne parkove, što se protivilo običajima, 1886. godine ustali su protiv navedene odluke Bošnjaci obrativši se jednom prestavkom caru Franji Josipu kojom su tražili da im bude omogućena vakufska samouprava. Ovaj čin je označio početak borbe muslimana za vakufsko-mearifsku autonomiju. (Imamović, 2001:230-231)

Izazov pokrštavanja muslimana u Bosni i Hercegovini

Nezadovoljstvo Bošnjaka muslimana za vrijeme austrougarske okupacije je bilo rezultat narušavanja vakufske samouprave i pravne prirode vakufa kao takvih, agrarnog nasilja i stalnih prozelitističkih akcija Katoličke crkve. Kada je Stadlerov politički angažman u Bosni u pitanju, jasno je da je on radio na tome da Bosna postane jedan entitet ujedinjen s tadašnjom Dalmacijom i Hrvatskom.⁵ Inače, Stadler je bio na čelu zajednice

koja je provodila izuzetno agresivnu prozelitističku politiku, odnosno agresivnu propagandu na pokrštavanje Bošnjaka muslimana. Ipak, otmica maloljetne Fate Omanović iz sela Kutu kod Mostara i njeno pokrštavanje ostat će uvijek sjenka koja prati svaki pomen Stadlerovog imena.⁶

Izazov negacija bosanskog jezika

Službeni naziv za jezik kojim je govorilo stanovništvo Bosne i Hercegovine je bio bosanski jezik, i to sve do 4. oktobra 1907. godine, kad su vlasti izdale naredbu po kojoj se taj jezik ima službeno zvati srpsko-hrvatskim. Novom uredbom od 29. novembra 1907. godine dozvoljeno je Bošnjacima da mogu koristiti naziv bosanski jezik u okviru bošnjačkih autonomnih institucija u svim dokumentima. (Halilović, 2013:44) Među brojnim raspravama u Saboru, koje su se ticale i uloge Zemaljske vlade, pa otuda i civilnog adlatusa, bilo je i pitanje upotrebe jezika i pisma. Baron Benko je odgovorio da vlada "stoji na stajalištu pariteta obaju pisama i naziva jezika srpskohrvatski", što je naišlo na protivljenje muslimansko-hrvatske koalicije u Saboru, izazvavši mnoge rasprave i polemike. (Mulaošmanović, 2018:23)

Izazov muhadžirluka

Prema službenim podacima Zemaljske vlade, u periodu od 1878. do 1905. godine iz Bosne i Hercegovine je iselilo 37.079 lica. Od 1906. do 1910. godine iselilo je 20.267 osoba, a najmanje od 1911. do 1918. godine, svega 3.795. Prve godine nakon aneksije iselilo je 16.905 lica. Službeni izvještaji od 1878. do 1918. godine govore da se iselilo 61.114 osoba, otprilike isto onoliko koliko je u Bosni

i Hercegovini Austro-Ugarska naselila koloniziranog stranog elementa, većinski katoličkog. Međutim, prema istraživanjima Ibrahima Kemure, ovaj broj nije ni približno tačan. Pretpostavljalo se da se broj iseljenika kretao oko 150.000 osoba. Oduzimanje vakufske imovine, uplitanje u organizaciju školstva, promjena moralnih vrijednosti u javnom životu bile su glavne brige s kojima su se suočavali oni koji su se odlučili nastaviti sa svojim životima pod okupacionom vlasti.⁷

Misija muderisa Serdarevića u vremenu velikih izazova za Bošnjake

Sve prethodno navedene probleme bošnjačka intelektualna elita je adekvatno percipirala, akceptirala i naučno secirala. Jedan od intelektualaca koji se posvetio rješavanju navedenih problema je bio i Muhamed Seid-ef. Serdarević. U nastavku ćemo iznijeti najznačajnije segmente njegovog djelovanja. Karakteristika djelovanja muderisa Serdarevića je bila sveobuhvatnost, upornost i temeljitost u obavljanju poslova. U svom kratkotrajnom 36-godišnjem životu Serdarević je ostavio neizbrisiv trag, a njegove misli i dalje blistaju poput zvijezda na čistom nebu bosanskom.

Uviđajući vanredan napor i složenost izučavanja teoloških disciplina na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, zajedno s Mehmedom Džemaluddinom Čauševićem, muderis Serdarević je pristupio prevođenju i transkripciji nekih udžbenika na bosanski jezik, što je učenicima donijelo veliko olakšanje i skratilo enormno dugo vrijeme školovanja u medresama. "Napisao je više djela u periodu između 1905. i 1917. godine, među kojima se posebno ističe šeriatsko-pravni udžbenik *Fikihul-ibadat*, na

⁵ Nedim Hasić, *Josip Stadler, jedna od najkontroverznijih ličnosti u historiji Bosne*, Vidi: <https://stav.ba/vijest/josip-stadler-jedna-od-najkontroverznijih-licnosti-u-historiji-bosne/7104> (6.11.2022).

⁶ Hasan Eminović, "120 godina od slučaja Fate Omanović: otmica i pokrštavanje

koji su pokrenuli Bošnjačko političko organiziranje", Vidi: <https://vakuf.ba/bs/aktuelnosti/120-godina-od-slucaja-fate-omanovic-otmica-i-pokrštavanje-koji-su-pokrenuli-bosnjacko-politicko-organiziranje/1495> (06.11.2022).

⁷ Hasan Eminović, *120 godina od slučaja*

Fate Omanović: otmica i pokrštavanje koji su pokrenuli Bošnjačko političko organiziranje, Vidjeti: <https://vakuf.ba/bs/aktuelnosti/120-godina-od-slucaja-fate-omanovic-otmica-i-pokrštavanje-koji-su-pokrenuli-bosnjacko-politicko-organiziranje/1495> (06.11.2022).

bosanskom jeziku, pisan tzv. bosančicom, što je u to vrijeme, s obzirom na još uvijek snažna konzervativna gledanja dijela bošnjačke uleme, bio odlučan i hrabar gest. Taj udžbenik će više decenija kasnije biti udžbenik fikha u većini bosanskohercegovačkih medresa.⁸

Nakon završetka školovanja u Sarajevu, Muhamed Seid Serdarević će biti postavljen za mualima u Zenici, što će uspješno obavljati, primjenjujući svoja teoretska didaktičko-pedagoška znanja, sve do 1910. godine. Poslije smrti oca Abdulhamida, Muhamed Seid je 1913. godine postavljen za muderisa zeničke medrese gdje će ostati do kraja svoga života. Medresa će od 1927. godina, zahvaljujući, između ostalog, i njegovom intelektualnom angažmanu, postati mješovita (muško-ženska) škola, što se za to doba smatralo revolucionarnim potezom na razbijanju konzervativizma neproduktivne uleme. Njegov doista kratkotrajni, ali osebjuni životni put potvrđuje da je riječ o alimu čije djelo nosi vrlo značajne historijske dimenzije.⁹

Kraj 19. i početak 20. stoljeća predstavlja vrlo turbulentan i bolan period za kulturno-prosvjetnu i političku scenu bošnjačkog naroda. Na jednoj strani nalazi se Pokret

za vjersko-prosvjetnu i vakufsko-me'arifsku autonomiju, inspiriran širokim narodnim nezadovoljstvom, načinom organizacije i upravljanja vjerskim i vakufsko-me'arifskim poslovima, koji je 1909. god. rezultirao donošenjem poznatog *Štatuta o vjersko-prosvjetnoj i vakufsko-me'arifskoj autonomiji bosansko-hercegovačkih muslimana*, znači tek nakon aneksije. Na drugoj strani je pokret eminentno kulturno-prosvjetne i humanitarne naravi, koji promovira kulturno-prosvjetne, ekonomske, humanitarne i druge društveno-korisne projekte.¹⁰ Glavni protagonist ovog pokreta bio je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, koji je u svojim zbirkama orijentalne književnosti, pod naslovom *Istočno blago*, štampanim 1896. godine, i zbirkama bošnjačke književnosti, pod naslovom *Narodno blago*, štampanim 1887. godine, promovirao tezu na kojoj je nastala ideološka koncepcija bošnjačkog kulturnog preporoda, po čemu su "bosansko tlo, slavensko porijeklo i jezik, te islam, tri bitna elementa bošnjačkog nacionalnog omeđivanja".¹¹

Prema podacima iz 1910. god. samo 5,64% muslimana znalo je čitati i pisati latinicom i ćirilicom, dok je istovremeno 11,21% bilo pravoslavnih i 29,11

% rimokatolika. (Hadžijahić i Traljić, 1987:119) Tome je, među Bošnjacima, svakako doprinijela činjenica da je arapsko pismo, koje je kod muslimana bilo veoma rašireno, nakon 1878. god., odnosno dolaskom austrougarske uprave, ostalo isključivo u domenu vjerske naobrazbe, s obzirom na to da je austrougarski obrazovni sistem, uspostavljen nakon okupacije Bosne i Hercegovine, imao bitnih razlika u odnosu na prethodni, osmanski. Tako je kreirana slika visoke stope nepismenosti, ali i pred Bošnjake nametnuta obaveza da se što prije prilagode novim uslovima života. Baš na tom polju tzv. "tranzicione pismenosti" neizmjerena zasluga pripada reisu Čauševiću i njegovim saradnicima, među kojima je Serdarević uživao posebno mjesto.¹² Trebalo bi, također, istaći činjenicu da je Muhamed Seid Serdarević bio jedan od osnivača, urednik i autor niza stručnopedagoških i naučnih radova u listu *Muallim*¹³, koji je izlazio početkom 20. stoljeća i zajedno s drugim listovima, koji su upotpunjavali bošnjački kulturno-povijesni i civilizacijski krug, dao krupan doprinos našem kulturnom, vjerskom i općem napretku.¹⁴

Najtragičniji i najpogubniji događaji po Bošnjake tog perioda su

⁸ Bilal Hasanović, Muhammed Seid Serdarević kao muderris Sultan-Ahmedove medrese u Zenici, <https://www.ipf.unze.ba/wp-content/uploads/2018/07/Bilal-Hasanovic-zbornik-radova04.pdf> (08. 11. 2022).

⁹ "Serdarević je u svojim djelima i stručnim radovima posebno afirmirao metodičko-pedagošku misao i praksu, koja je do tada bila sputana dekadentnim formama klasično-osmanskog obrazovanja. U tome će naći veliku podršku svoga prijatelja i saradnika Mehmeda Džemaluddina Čauševića, kasnijeg reisu-l-uleme, s kojim će zajedno krenuti u niz projekata vjerskog i kulturno-obrazovnog značaja, a prije svega u prevođenje udžbeničke i druge literature na bosanski jezik, pisane arapskim slovima, tzv. arebicom. U tome će naići na snažan otpor konzervativnog dijela bošnjačke uleme, ali ih to neće pokolebati, nego će im, naprotiv, dati još više snage da ustraju u svojoj nakani, što je kasnije urodilo krupnim, pa i historijskim rezultatima."

Vidi: Bilal Hasanović, Muhammed Seid Serdarević kao muderris Sultan-Ahmedove medrese u Zenici, <https://www.ipf.unze.ba/wp-content/uploads/2018/07/Bilal-Hasanovic-zbornik-radova04.pdf> (08. 11. 2022)

¹⁰ Ovaj pokret će 1900. god. pokrenuti i promovirati književni list *Behar*, potporno društvo "Gajret", sportski klub "El-Kamer", veći broj čitaonica, Islamsku dioničku štampariju, list *Ogledalo* i dr.

¹¹ Bilal Hasanović, Muhammed Seid Serdarević kao muderris Sultan-Ahmedove medrese u Zenici, <https://www.ipf.unze.ba/wp-content/uploads/2018/07/Bilal-Hasanovic-zbornik-radova04.pdf> (08. 11. 2022).

¹² Zajedno sa Mehmedom Džemaluddinom Čauševićem alimi, među koje ubrajamo i muderisa Serdarevića, su pristupili prevođenju i transkripciji nekih udžbenika na bosanski jezik što je, bez sumnje, donijelo učenicima veliko olakšanje u savladavanju nastavne materije, ali i

skratilo enormno dugo vrijeme školovanja u tadašnjim medresama. Bilal Hasanović, Muhammed Seid Serdarević kao muderris Sultan-Ahmedove medrese u Zenici, <https://www.ipf.unze.ba/wp-content/uploads/2018/07/Bilal-Hasanovic-zbornik-radova04.pdf> (08. 11. 2022).

¹³ Pored aktuelnih vijesti, *Muallim* je donosio članke i rasprave o savremenoj mektepskoj nastavi, popularno pisane članke iz islamskih disciplina, kao i historije islama. Štampan je arapskim slovima, tzv. bosančicom, na bosanskom jeziku. Neki članci bili su pisani i na turskom jeziku. Među saradnicima lista, uglavnom mualimima, najaktivniji je bio Muhammed Seid Serdarević, koji je ponekada i polovinu lista sam ispunjavao. Vidi: Salihpahić, 1972:460.

¹⁴ Bilal Hasanović, Muhammed Seid Serdarević kao muderris Sultan-Ahmedove medrese u Zenici, <https://www.ipf.unze.ba/wp-content/uploads/2018/07/Bilal-Hasanovic-zbornik-radova04.pdf> (08. 11. 2022).

bila raseljavanja i masovna iseljavanja Bošnjaka s prostora Bosne i Hercegovine i njihovo izolovanje i samooizolovanje u novim društveno-političkim okolnostima, a koje su došle s Monarhijom. Računa se da je tokom 40 godina austrougarske uprave iz Bosne i Hercegovine iselilo oko 150.000 Bošnjaka, zbog čega je udio Bošnjaka u ukupnom broju stanovnika kontinuirano padao. (Purivatra i Hadžijahić, 1990:24) S tim u vezi značajna je uloga muderisa Serdarevića i u poznatom proglasu Muslimanskog muallimskog i imamskog društva za Bosnu i Hercegovinu po pitanju hidžreta, koje je postalo aktuelno nakon aneksije, odnosno 1910. godine, kad je iseljavanje Bošnjaka postajalo masovnije i intenzivnije. Tada je Upravni odbor Društva izdao "Okružnicu" za sve svoje članove u kojoj se na jasan i dokumentiran način govori o hidžretu, njegovim posljedicama i za one koji sele, kao i za one koji ostaju. "Okružnica" je štampana arebicom, što je posebno važno naglasiti. Članstvo se moli "Okružnicom" da dobro prostudira i da onda svijetu govori da se ne seli, nego da nastoji svoj život bolje prilagoditi pravom islamskom načinu života i rada. U Okružnici je navedeno da seoba nije samo ubitačna za one koji odele, nego je od velike štete i za one koji ostaju, pošto je preduslov opstanka održavanje jake falange koja podrazumijeva Bošnjake na okupu, koji samo kao takvi mogu odolijevati neprijateljima. Ukoliko se Bošnjaci budu osipali, kako je navedeno u Okružnici, to će dovesti do njihovog slabljenja. "Stoga je sveta dužnost svakog rodoljuba, svakog čovjeka, koji se islamski osjeća, da svim silama rade na suzbijanju seobe". (Halilović, 2013:41) Prilagođavanje Bošnjaka novonastalim okolnostima je bio bolan, spor i težak proces, a što se odrazilo na razvoj bošnjačke samosvijesti i svijesti o drugima. Od 1878. do 1908. godine Bosna je bila pod nominalnim suverenitetom Osmanske države, a što je

bilo razlogom razvoja svijesti "čekanja i iščekivanja" te svijesti "povratka na staro" ili povratka u prošlost. Prema istraživanjima dr. Muhsina Rizvića, kulturni pokret Bošnjaka se temeljio i razvijao u nastojanjima buđenja svijesti o slovenskom porijeklu, ali uz očuvanje vrijednosti muslimanske kulture kao bitne odrednice njihove posebnosti, uz prihvatanje i prožimanje s tekovinama zapadne civilizacije. (Halilović, 2013:42)

U okolnostima kad su vjera i vjerska praksa slabile, a sve vjerske institucije se povukle među svoje zidove te polahko ali sigurno stagnirale, a brojni pismeni ljudi preko noći postajali nepismeni, dok mnoga inteligencija nije imala nikakvih dodira s procesima u državi u kojoj su živjeli i radili, muderis Serdarević je s grupom istomišljenika dao poseban doprinos. Najtragičniji događaji tog perioda su vidljivi kroz procese raseljavanja i iseljavanja Bošnjaka muslimana iz Bosne i Hercegovine, kao i njihove izolacije i samoizolacije.

Djelujući kao urednik društvenog glasila *Muallim*, na koju poziciju je izabran na godišnjoj skupštini Muslimanskog muallimskog i imamskog udruženja, Serdarević je davao najbolje garancije da će popularizirati aktuelne teme pa je tako u *Muallimu*, koji se pojavio kao dvobroj za mjesec oktobar i novembar 1910. godine, štampanom alhamijado pismom na tada jedinom službenom jeziku, srpsko-hrvatskom, objavljivao članke i rasprave o mektepskoj nastavi, popularno pisane članke iz vjerskih nauka, povijesti islama i sličnih tema. U februaru 1910. muderis Serdarević izabran je za sekretara Glavnog odbora Društva. Njegova inspiracija je bio medžtehid i reformator Džemaluddin Afganija,¹⁵ Muhammed Abduhu i Tekijuddin ibn Tejmije, čije su ideje ostavile snažan utisak na intelektualni razvoj učenog Serdarevića i njegov plodonosan rad.¹⁶

Već 1913. godine muderisa Serdarevića Zemaljska vlada imenovala je za imama Centralne kaznionice u Zenici, da bi nakon smrti oca u istoj godini stupio na mjesto muderisa Sultan-Ahmedove medrese u Zenici. Godinu kasnije Serdarević je bio postavljen za muftiju u Travniku, ali se zbog svoje visoke moralnosti zahvalio na tom postavljenju ostavši i dalje na dužnosti imama i muderisa, čvrsto uvjeren da će tako doprinijeti više i bolje svojoj zajednici. (Ahmić, 2013:89) Postoji vrlo vjerovatna tvrdnja da je muderis Serdarević taj častni položaj muftije travničkog odbio smatrajući da ta pozicija pripada porodici Korkut iz koje su decenijama regrutovane travničke muftije. (Šestić, 2013:100) Radeći i djelujući s pozicija predsjednika antialkoholičarskog društva "Ittihad" u Zenici, sekretara Glavnog odbora Udruženja bosanskohercegovačke ilmije, muderisa Sultan-Ahmedove medrese i imama Glavne kaznionice u Zenici, Serdarević je davao sve od sebe da bi pomogao društvu individualnim pristupom svakom pojedincu bez obzira bio to ovisnik o alkoholu, osuđenik za najteža krivična djela ili alim kojem je trebala podrška na polju reformisanja pristupa primjeni islamskih propisa u svakodnevnom životu.

Na drugoj redovnoj godišnjoj skupštini Muslimanskog muallimskog i imamskog društva za Bosnu i Hercegovinu 1911. godine Muhammed ef. Serdarević je izabran za predsjednika Društva u kojem bi polučio još bolje rezultate da je bilo razumijevanja od nadležnih vjerskih i državnih organa. (Traljić, 2013:128)

U svom radu Serdarević je bio revnosan saradnik hadži Džemaluddin-efendije Čauševića kojem je Muhammed-efendija pomogao prilikom konstruisanja i reforme arapskog pisma nazvanog "arebica", pisma s arapskim slovima podešenim za naš jezik. U *Muallimu* gdje je bio urednik uočavamo aktualiziranje značajnih

¹⁵ Afgani je bio stava da odbrana domovine predstavlja prirodni zakon i pravilo života, koji se ni po čemu ne razlikuje

od nagona za samoodržanje. Vidi: Serdarević, 2013:141.

¹⁶ "Muhammed Seid Serdarević – uz

dvadesetogodišnjicu smrti od Hazima Šabanovića, *Kalendar* "Narodna uzdanica" za 1938. godinu.

tema, i to: reforma osnovnih i srednjih vjerskih škola i nastave, podizanje zvanja mualima i imama na častan i dostojanstven položaj i stalna rad i uticaj na Bošnjake da ne sele u Tursku za vrijeme austrougarske uprave.

O Serdarevićevom humanističkom senzibilitetu i merhametluku svjedoči i situacija u kojoj je muderis u stanju meteža, nastalog nakon ubistva austrijskog prijestolonasljednika Ferdinanda i njegove supruge Sofije u Sarajevu 1914. godine, spriječio očekivanu odmazdu nad najuglednijim pravoslavicima u Zenici. Naime, grupa Bošnjaka je formirala Čaršijski odbor za zaštitu svojih sugrađana u Zenici. Na čelu odbora se nalazio Muhamed Seid Serdarević koji je lično usmjeravao ili koordinirao sve aktivnosti na tom planu. Tako je Zenica ostala grad u kojem nije bilo pogroma nad pravoslavnim stanovništvom. Nešto slično se zbilo i 1918. godine kad je odlazila austrougarska vlast i kad je pripreman napad na viđenije katolike. Međutim, i tad je Muhamed Seid-efendija bio na čelu odbora sa zadatkom da zaštiti zeničke katolike od mogućih napada i neugodnosti. Muderis je jednostavno bio neumorni prosvjetitelj i humanista koji je u želji da suzbije iseljavanje Bošnjaka obišao Bosnu i Hercegovinu uzduž i poprijeko. Nakon nekoliko cjelonoćnih obilazaka kritičnih lokaliteta i bdijenja nad sigurnošću komšija nemuslimana, kako navodi Šestić, muderis se prehladio i zatim razbolio od španske gripe koja je u to vrijeme dobila formu epidemije, a što je bio sevep njegovom preseljenju na ahiret u 36. godini života.¹⁷

Inače, u radu "Dva merhuma" Sakib Korkut je zapisao: "Ovogodišnji maj pun je tuge za nas, muslimane. Proguta nam jednu 'riznicu ilma' i kao da mu biješe rado, pokosi još i jedno produktivno pero. Azapagić i Serdarević nisu više među živima i za velike narode to bi bio osjetljiv gubitak

a kamoli za nas, neznatnu šaćicu bh. muslimana... I Serdarević bi možda postao jedna takva 'hazna' i 'knjižnica'. Jer imadaše dosta podloge za usavršavanje, snažnu volju, žilavu istrajnost i – jer bijaše čedo novog ruha i ispravnijeg shvatanja alimskih dužnosti. U solidnost znanja i stručnoj spremi ne mogaše ni dovikivati merhum Azapagiću, nu književna mu je ostavština kudikamo nadvisila Azapagićevu. A šta bi još napisao da mu je podjeljen Azapagićev umr? Eto to je uzrok da ga stavljamo uz bok jednom alimu Azapagićeva kova. Nije ispravno rečeno. Valja reći: 'Serdarević je zbog svog pera iznad Azapagića, on je daleko zaslužniji...' (Korkut, 2013:61)

Pored profesionalnih aktivnosti, njegova društvena aktivnost je bila svestrana i intenzivna. Kao pokretač mjesnih dobrotvornih i kulturno-prosvjetnih društava "Ittihad" i "Zaštita", čiji je osnovni program bio antialkoholizam i socijalna zaštita bošnjačke sirotinje, po uzoru na aktivnosti stranih nacionalnih društava, rahmetli Serdarević je organizirao "Ittihadove festivalske dane", na kojima bi angažovao muzičku i folklornu sekciju na otvorenim nastupima, što je predstavljalo preteče svih kasnijih bošnjačkih umjetničkih aktivnosti te vrste u Zenici. Time je izazivao otpor konzervativnih dijelova uleme i čaršije, jer je to smatrano dijelom tuđih običaja. Serdarević je 1913. godine organizirao i prvu javnu izložbu ručnih radova muslimanske kućne radinosti čiji su bogati ekspoziti u cijelosti bili otkupljeni i otpremljeni u Beč. (Šestić, 2013:113-114)

Zanimljivo je da se Serdarević najozbiljnije bavio mišlju da u cijelosti prevedu Kur'an, pošto su u njegovoj zaostavštini pronađeni rukopisi prijevoda prva tri džuzua s puno bilješki na samim marginama teksta, što očigledno ukazuje na to da ni sam muderis prijevod nije smatrao definitivnim. Rukopisi kao i većina njegovih

djela su pisani arebicom. Taj rukopis, međutim, ubrzo po njegovoj smrti je nestao iz zaostavštine, a za šta je znao njegov brat Abdullah-ef. Serdarević, međutim, o tome nikome nije govorio i s tim znanjem je i umro. Pored toga, kako ističe njegov brat, Muhamed Seid je počeo i raditi na izradi arapskog rječnika. Također, u njegovoj biografiji nije isticana jedna vrlo važna činjenica. Naime, on je prvi u Bosni i Hercegovini koji je muslimanske vjerske knjige i udžbenike pisao našim, bosanskim jezikom po principima savremene pedagogije. Do tada vjeronauka se učila po sistemu Bergivije, tako što se učio tekst na turskom ili arapskom jeziku napamet. U medresama su napredniji đaci znali te jezike pa prema tome i sadržaj takvih tekstova, dok u nižim školama najveći dio đaka nije uopšte znao sadržaj tih tekstova niti njihovo značenje. Muhamed Seid Serdarević je prekinuo tu praksu pišući na našem jeziku, lijepim i jasnim stilom te najsavremenijim metodama u to doba, dok je najveći dio njegovih radova štampan arebicom. (Serdarević, 2013:102-103)

Koliko je važna prethodna činjenica o jeziku i pismu svjedoči i tekst koji je objavljen u časopisu *Hrvatski narod* 12. juna 1943. godine. Naime, rame uz rame sa Safvet-begom Bašagićem, Edhemom Muhabdićem i Osman-Nuri Hadžićem svrstan je i Muhamed Seid Serdarević kao velikan odgojnog romantizma kod Hrvata muslimana koji su "svojim velikim duhom i umjetničkom riječju budili uspavanu bosanskohercegovačku sredinu od posvemašnje apatije, nastojeći ukazati na nove putove novog vijeka, putove školstva i europske prosvjete..." U tekstu, posvećenom Serdareviću, a povodom 25 godina od njegve smrti, piše: "Serdarević se još kao đak zanimao svim znanostima, bilježi, raspravlja, ispituje i nastoji vjerske istine dati svojoj zaostaloj sredini u čistom hrvatskom jeziku..."¹⁸ Mahmut Traljić

¹⁷ Ukopan je na zeničkom mezaristanu Musala, a na njegovoj, po broju prisutnih do tada nezapamćenoj, dženazi je bilo i kršćana koliko i muslimana. Kao državni službenik sahranjen je o

trošku države. Vidi: Šestić, 2013:191.
¹⁸ *Hrvatski narod*, god 1943. (12. VI). (Novo, DSC 01374) Prilog br. 21 Hrvatski časopis o Muhamedu S. Serdareviću. Naći u 25-godišnjica smrti

Muhameda Seida Serdarevića najboljeg hrvatskog muslimana teologa, *Muhamed Seid Serdarević u radovima drugih*, priredio: Ejub Dautović, Muf-tijstvo zeničko, 2013, str. 74-75

je u časopisu *Zemzem* 1974. godine zabilježio: "Serdarević je prvi kod nas počeo pisati historiju islama na bosanskom jeziku." (Traljić, 2013:82)

Muderis Serdarević je bio član Druge islamske prosvjetne anketne koju je 1911. godine formirao ulema-medžlis u Sarajevu, odnosno reisul-ulema s ciljem da se iznađe put, kako bi se islamski element u Bosni i Hercegovini u islamskom duhu prosvjetno unaprijedio. Bio je jedan od najgorljivijih zagovornika osnivanja posebnih mektebi-ibtidajja za žensku djecu, u kojima bi se pored ostalog učilo i određeno gradivo iz osnovnih škola. Ovo je bilo posebno važno imamo li u vidu činjenicu da je u tom periodu otpor slanju ženske djece u škole bio dosta jak među Bošnjacima. Bio je pristalica i osnivanja posebnih ruždija za žensku djecu kao i tzv. Darul-muallimata, posebne vrste ženske učiteljske škole, o kojima se u anketi dugo i svestrano raspravljalo. Nije bio pristalica uvođenja latinice u vjerskim udžbenicima, dok se svesrdno zauzimao za arebicu, jer je znao da svijet daje veliki otpor i latinici i ćirilici. Da bi literatura i pisana riječ prodrla što brže u bošnjačke kuće i porodice, računao je i to s pravom da će to lakše biti pomoću arebice. Kako nakon ankete gotovo dvije godine vjerske vlasti nisu uradile gotovo ništa na provođenju navedenog, Muhamed-ef. je 1914. godine u svečanom broju *Jeni misbaha*, koji je izašao povodom inauguracije reisul-uleme Čauševića, objavio članak "Riječ-dvije o našim mektebima", a u kojem je načinio osvrt i na posebne mektebi-ibtidajje za žensku djecu s minimumom gradiva osnovnih škola, ističući njihovu potrebu i važnost za prosvjećivanjem ženskog svijeta sa islamskog staništa, ukazujući da je prosvjećivanje dužnost kako muškaraca tako i žena. U članku je opovrgao i ona mišljenja kojima nije dužnost prosvjećivati žensku čeljad, dokazujući upravo suprotno. (Traljić, 2013:132)

Svojim radom muderis Serdarević je inicirao izmjenu cjelokupnog sistema školstva i obrazovanja općenito. Kao istinski prosvjetitelj, Seid-ef. se

borio protiv novih pošasti društva kao što su prodaja alkohola u drugačije organiziranim prodavnicama sa ženskom poslugom i drugim izazovima, raznim igrama kladenja te prisustva javnih kuća i njenih nelegalnih ispostava po periferijskim kafanama.

Na koncu, Muhammeda Seid-ef. Serdarevića zanima društveni aspekt obrazovanja, bezmalo političko značenje znanja. Njega je zanimalo ono što se u sociologiji znanja i znanosti danas označava procesom demokratizacije znanja. Što veći broj ljudi ima pristup znanju, obrazovanju, informacijama, to su veće mogućnosti za unapređivanje zajedničkog dobra. Zato, što veći broj ljudi zna, to su manje mogućnosti za vjerske, znanstvene, tehnološke, političke, ideološke i svake druge manipulacije. To je osnovna ideja Muhameda Seida Serdarevića. Na tom tragu je konstatovao sljedeće: "Radi toga što je masa takova (neobrazovana – prim. naša) u prošlim vremenima osobito u islamskim zemljama nije se masi davalo pravo miješanja u državne poslove i rješavanja važnih socijalnih pitanja. Smatrana je djetetom, kojem treba tutor, koji će se brinuti i upravljati njime. Taj tutor mase bijehu obrazovani, razboriti i u mišljenju samostalni ljudi. Koje zvalu ehlul-hali vel-akdi. Opravdanost tog starinskog običaja može nam dobro ilustrirati rezultat prvih izbora u naš zemaljski i vakufski sabor te ina autonomna tijela. Ta bi opravdanost postojala do zadnjeg dana kad ne bi bilo zloupotrebe kod spomenutog ehlul-hali vel-akda. Ali ovaj često bude do skrajnosti demoralizovan pa ugađajući svojim ličnim prohtjevima i interesima zapostavi i uništi opće interese, interese mase. Primjera tome je puna historija i morala se jedan puta da dokrajči stara praksa, da masa ni u čemu uticaja nema. I počeo se je pomalo uništavati stari sistem apsolutističke vladavine, koji se je kod islamskih država iščahrio iz sistema konstitucionalno sličnog vladavini ehlul-hali vel-akda. Negdje se je kako je poznato došlo i do pretjeranosti i tako se iz tefrita prešlo u

ifrat. Zlatna sredina i umjerenost se od vajkada bili rijedki. Obzirom na sve ovo istaknuto, prosvjećujmo našu masu i podizimo je intelektualno." (Hodžić, 2013:255-256) Serdarević se bavio vrlo aktualnim temama, razumio je globalne, državne i lokalne probleme, mudro im prilazio, naučno razlagao i liječio oboljelo bošnjačkomuslimansko tkivo. Isijavao je entuzijazmom, poletom i energijom, marljivošću i intenzivnim radom i djelovanjem na više polja, ne zato da bi se ostvario nego da bi konkretne probleme rješavao i dao sebe u misiji općeg dobra i zadovoljstva Svemogućnog Gospodara.

Zaključak

U okolnostima u kojima su Bošnjaci u Bosni i Hercegovini podnosili razne vrste i forme nepravde, uvreda, izoliranosti, kao i ekonomske pauperizacije i ideološke stagnacije, što je u svojoj sveukupnosti uslovalo jednu nemilu, mogli bismo kazati čak i najtežu pojavu u to vrijeme u obliku iseljavanja u Osmansku državu, koja je trajala tokom cijelog perioda austrougarske okupacije, a posebno poslije aneksije 1908. godine, valjalo je smoći snage i hrabrosti te upustiti se u sagledavanje realnog stanja u kojem su se Bošnjaci nalazili, dijagnosticirati probleme te propisati adekvatnu terapiju koju je valjalo i provoditi, te nadzirati posljedice iste u svakodnevnom životu.

Paralelno s iseljavanjem Bošnjaka nakon okupacije u Bosnu i Hercegovinu došlo je do širenja pošasti poput alkoholizma, prostitucije, kocke i drugih poroka među bošnjačkim stanovništvom s čijim je vjerskim svjetonazorima sve to bilo u velikoj oprečnosti. Uvidjevši sve te probleme, a posebno one uzrokovane iseljavanjem Bošnjaka, među prvima je ustao Muhammed Seid Serdarević suprotstavljajući se jednoj takvoj pojavnosti koja je išla naruku svim pretendentima na Bosnu i njena svekolika bogatstva.

Međutim, s druge strane Bošnjacima je nuđen jedan novi koncept

škologovanja, sticanja novih iskustava i što efikasnijih znanja u svrhu prilagođavanja novim evropskim društveno-političkim procesima. Muderis Serdarević ne samo da je radio na prosvjećivanju Bošnjaka, nego je nakon atentata na Ferdinanda lično štitio Srbe u Zenici strážareći kako bi bile sačuvane njihove kuće i dućani, jednako kao

i Hrvata nakon poraza austrougarske vlasti 1918. godine.

U sociokulturnim i psihosocijalnim teorijama i istraživanjima je uveliko poznato i potvrđeno da dugotrajnije diskriminisanje, nepriznavanje i negiranje neke društvene ili etničke grupe često dovodi do toga da ta grupa počne sama sebe prezirati, usljed čega ista postaje autodestruktivna.

Bošnjaci su narod koji je gotovo stotinu godina sistematski diskriminiran i marginaliziran, negiran i teroriziran, denominiran i ugnjetavan. Boreći se kontinuirano protiv neprijatelja, ali i da uvijek iznova dokazuju svoju posebnost, bošnjački narod je podnosio velike terete, što se u konačnici odrazilo i odražava na njegovo stanje i danas.

Literatura

- Agić, Dragana (2011). *Upravno-administrativni i društveno-ekonomski razvitak Zenice od 1878. do 1914. godine*. Zenica: Institut za privredni inženjering.
- Ahmić, Alija (2013). "Muhammed Seid Serdarević (1882-1918) – povodom 93. godišnjice njegovog rođenja". U: *Muhamed Seid Serdarević u radovima drugih*. Priredio: Ejub Dautović, Zenica: Muftijstvo zeničko.
- Bandžović, Safet (2008) "Demografska deosmanizacija Balkana i odluke Berlinskog kongresa 1878. godine", *Almanah*, br. 41-42.
- Bjelovitić, Miloš (1968). *Zenica i njena okolnina*. Sarajevo.
- Durmišević, Enes (2014). *Uvod u razvoj pravne misli u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Durmišević, Enes (2011). "Vakufi u različitim političkim sistemima". U: *Zbornik radova sa naučnog skupa: Vakufi u Bosani i Hercegovini*. Sarajevo: Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Vakufska direkcija Sarajevo.
- Džaja, M. Srećko (2004). *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo – Zagreb: Svjetlo riječi.
- Eminović, Hasan, "120 godina od slučaja Fate Omanović: otmica i pokršćavanje koji su pokrenuli Bošnjačko političko organiziranje", <https://vakuf.ba/bs/aktuelnosti/120-godina-od-slucaja-fate-omanovic-otmica-i-pokrstavanje-koji-su-pokrenuli-bošnjacko-politicko-organiziranje/1495> (06.11.2022).
- Gaković, Milan (1970). "Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini (1918-1921)", *Prilozi*, VI, 6.
- Hadžijahić, Muhamed (1974). *Od tradicije do identiteta – geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana*. Sarajevo: Svjetlost.
- Hadžijahić, Muhamed, Traljić, Mahmud (1987). *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo.
- Halilović, Esmir (2013). "Izazovi bošnjačke svijesti u vrijeme Muhammeda Seida Serdarevića". U: *Muhamed Seid Serdarević u radovima drugih*. Priredio: Ejub Dautović, Zenica: Muftijstvo zeničko.
- Hasanović, Bilal, "Muhammed Seid Serdarević kao muderris Sultan-Ahmedove medrese u Zenici", <https://www.ipf.unze.ba/wp-content/uploads/2018/07/Bilal-Hasanovic-zbornik-radova04.pdf> (08.11.2022).
- Hasić, Nedim, "Josip Stadler, jedna od najkontroverznijih ličnosti u historiji Bosne", <https://stav.ba/vijest/josip-stadler-jedna-od-najkontroverznijih-licnosti-u-historiji-bosne/7104> (06.11.2022).
- Hodžić, Dževad (2013). "Kritička misao Muhammeda Seida Serdarevića". U: *Muhamed Seid Serdarević u radovima drugih*. Priredio: Ejub Dautović, Zenica: Muftijstvo zeničko.
- Imamović, Mustafa (2001). *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*. Sarajevo.
- Jalimam, Salih (2013). "Zenica u Serdarevićevo doba". U: *Muhamed Seid Serdarević u radovima drugih*. Priredio: Ejub Dautović, Zenica: Muftijstvo zeničko.
- Juzbašić, Dževad (1999). "Uvod, Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)", *Djela*, LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 42.
- Kapidžić, Hamdija (1973). "Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske uprave", *Radovi ANU BiH*, XLIX, XV.
- Korkut, Sakib (2013). "Dva merhuma". U: *Muhamed Seid Serdarević u radovima drugih*. Priredio: Ejub Dautović, Zenica: Muftijstvo zeničko.
- Kožar, Azem (2011). "Uloga civilnog adlatusa u upravljanju Bosnom i Hercegovinom". U: *Zbornik radova s naučnog skupa: Ustavno-pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910-2010)*, Tuzla: Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli.
- Lovrenović, Dubravko (2013). "Kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja u svjetlu interkonfesionalnosti stećaka (O jednom modelu promjene historijskog pamćenja)". U: *Godišnjak/Jahrbuch 2013*, Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Maglajlić, Munib (2002). "Bosna i Bošnjaci, Ogleđanje na temu: ime, jezik i pismo, domovina, država", *Diwan, časopis za kulturu*, br. 5-6.
- Mulaosmanović, Admir (2018). *Kratka politička historija Bošnjaka*. Sarajevo: Stav/Internacionalni univerzitet u Sarajevu.
- Mutapčić, Edin (2011). "Pravno-historijski kontekst agrarne reforme u Bosni i Hercegovini poslije Prvog svjetskog rata", *Tranzicija, Časopis za ekonomiju i politiku tranzicije*, XIII.
- Purivatra, Atif, Hadžijahić, Muhamed (1990). *ABC Muslimana*. Sarajevo: Muslimanska biblioteka.
- Salihspahić, Džemal (1972). "Sultan Ahmedova medresa u Zenici", *Glasnik VIS-a*, XXXVI, 7-8.
- Serdarević, Mensur (2013). "U znak sjećanja na Muhammeda Seida Serdarevića". U: *Muhamed Seid Serdarević u radovima drugih*. Priredio: Ejub Dautović, Zenica: Muftijstvo zeničko.
- Serdarević, Midhat (2013). "Uz biografiju Muhammeda Seida Serdarevića (neki neobjavljeni radovi), tekst pisan

- u Sarajevu 19. II 1968. godine". U: *Muhamed Seid Serdarević u radovima drugih*. Priredio: Ejub Dautović, Zenica: Muftijstvo zeničko.
- Šestić, Džemaludin (2013). "Muhammed Seid Serdarević – život i djelo". U: *Muhamed Seid Serdarević u radovima drugih*. Priredio: Ejub Dautović, Zenica: Muftijstvo zeničko.
- Šestić, Džemaludin (2013). "Osamdeset godina od smrti Muhammeda Seida ef. Serdarevića". U: *Muhamed Seid Serdarević u radovima drugih*. Priredio: Ejub Dautović, Zenica: Muftijstvo zeničko.
- Traljić, Mahmut (2013). "Muhammed Seid ef. Serdarević kao društveni i javni radnik". U: *Muhamed Seid Serdarević u radovima drugih*. Priredio: Ejub Dautović, Zenica: Muftijstvo zeničko.
- Traljić, Mahmut (2013). "Muhammed Seid Serdarević (Zenica, 1882-1918)". U: *Muhamed Seid Serdarević u radovima drugih*. Priredio: Ejub Dautović, Zenica: Muftijstvo zeničko.
- Serdarević, Muhamed Seid (1912/13). "Samopouzdanje i tevekjul", *Biser*, 4.

الموجز

المدرّس محمد سعيد سرداريفيتش (1882-1918) نموذجاً للمثقف في زمن التحديات الصعبة للبوسنة والهرسك والبشاعة

أيدى حسينسباھيتش

بصرف النظر عما إذا كان الشعب يعيش في دولة منظمة مستقلة أو في جزء إداري مندرج ضمن دولة أخرى أو في دولة اتحادية، أو في إمبراطورية، كما كان الحال في البوسنة من عام 1463 إلى عام 1918، فإن العامل الأساسي لبقاء ذلك الشعب وحفاظه على ثقافته ودينه وهويته، يكمن في قوة ذلك الشعب، وهنا نقصد الشعب البوسناني على وجه التحديد، وقدرته على التعامل بشكل مناسب مع كل الفترة الانتقالية التي تحدث بسبب تغيير أنظمة الحكم. تلك اللحظات هي الأكثر حساسية وأهمية لإنقاذ روح الشعب والحفاظ عليه، واستمرارية وعيه بدولته وتميزه القومي. هكذا كان الحال مع البوسنة والهرسك، التي لم تجدد دولتها منذ سقوط مملكة البوسنة في العصور الوسطى عام 1463، حتى 3 من نوفمبر سنة 1918، عندما تم تشكيل الحكومة الوطنية في البوسنة والهرسك ضمن دولة السلوفينيين والكروات والصرب. في مثل تلك الظروف الانتقالية ولد في زينيتسا المثقف البوسناني والمصلح والمفكر الإسلامي محمد سعيد سرداريفيتش. يستعرض هذا المقال مجموعة من التحديات الاجتماعية والاقتصادية والسياسية والثقافية التي واجهتها البوسنة والهرسك والبوسنانيون في زمن نشاط هذا الرجل العظيم، كما يستعرض عمله الدؤوب في مواجهة التحديات والآفات والمشاكل والانحرافات الاجتماعية، فضلاً عن تقديم الإجابات المناسبة، بناء على العلم الذي كان يستفيد منه المدرّس سرداريفيتش حتى يحقق أكبر قدر ممكن من التأثير في المجتمع.

الكلمات الرئيسية: محمد سعيد سرداريفيتش، البوسنة والهرسك، زينيتسا، الاحتلال النمساوي الهنغاري، الضم، النخبة المثقفة.

Summary

MUDERIS MUHAMED
SEID-EF. SERDAREVIĆ (1882-1918):

A paradigm of an intellectual in the era of great challenges for Bosnia and Herzegovina and Bosniaks

Huseinspahić Ajdin

A key element for the survival of any nation, for preserving its culture, faith, and identity, regardless of whether the territory where that nation lives is organized as an independent state or as an administrative unit within some state or a part of some empire, as Bosnia was in the period from the year 1463 to 1918, lies in the capacity of that nation, in this particular case Bosniaks, to survive any challenge brought about by the transition of the rule from one political system to another. These are, at the same time, the most subtle and most crucial moments for the preservation of the spirit of a nation, and for the continuity of their national awareness. Such was the case for Bosnia and Herzegovina in the period from the year 1463 to November the 3rd 1918 when the National government for Bosnia and Herzegovina was formed within the state of Slovenians, Croats, and Serbs. It was in this period of transition that an intellectual, Bosniak reformer and Muslim scholar Muhamed Seid-ef. Serdarević was born in Zenica. This article presents the socio-economic, political, and cultural challenges that Bosnia and Herzegovina and the Bosniaks were facing at that time and it gives the outlines of a relentless endeavor of this scholar in countering these challenges, and in finding adequate answers to problems and deviations

Keywords: Muhamed Seid Serdarević, Bosnia and Herzegovina, Zenica, Austro-Hungarian occupation, intellectual elite